

Město

V posledních desetiletích přitahuje stále více a více pozornosti komplex sociálních institucí, které zrodila urbanizace. Je zřejmé, že civilizace jako ta mezopotamská, jejíž prameny sahají dále než prameny jiných civilizací, by měla být perfektní badatelskou oblastí pro jejich výzkum. A skutečně se nabízí velký počet klínopisných textů vztahujících se k tomuto tématu. Informace, které tyto prameny obsahují, ovšem správně interpretované, by mohly být doplněny tím, co zvláště o počátcích urbanizace nabízí Starý zákon a řecké prameny. Bible a řecké prameny jsou sice v termínech absolutní chronologie mnohem mladší, ale – i když se to může zdát divné – v termínech relativní chronologie fenoménu „urbanizace“ jsou starší než nejstarší sumerské prameny vztahující se k městu.

Dříve než přistoupíme k detailnějšímu studiu tohoto fenoménu, musíme upozornit na důležitý a dosud ne zcela uznávaný fakt, týkající se problému urbanizace. Urbanizace není jediným sociálním modelem, který artikuluje politickou a sociální strukturu a vede ke vzniku velkých politických útvarů a nakonec i k tomu, co nazýváme politickými dějinami. Rozvoj a důsledky urbanizace jsou velmi významné, ale stejně významné jsou nezpochybnitelné reakce proti urbanizaci a i ty měly důležitý podíl na historickém vývoji této části Asie. Protiurbanizační tendence v Mezopotámii a ve větší části sousedních oblastí je nutné uznat za sociální a politickou skutečnost, stejnou jako je směřování k životu ve městech. Jen tak lze dosáhnout skutečného porozumění dějinám období mezi nejstaršími městskými státy a dobytím Mezopotámie Araby.⁴⁰ Průběh událostí v této oblasti utvářely pro- a protiurbanizační tendence v nekonečné bitvě, charakterizované náhlými zvraty a trvalou nestabilitou politické moci. Urbanizace vytvořila a houževnatě udržovala města, která se vyvinula v politická centra, ale také vyvolala proticentralizační reakce některých vrstev obyvatelstva. V těchto vrstvách se v důsledku tradice a předchozích zkušeností projevoval rozhodný a často účinný odpor nejen proti životu v sídlištích větších než vesnice, ale také proti moci – ať již politické, vojenské nebo finanční – kterou městské centrum nad nimi nezbytně uplatňovalo.

Podobný urbanizační proces jako ten v Mezopotámii je zcela mimo náš dosah. Města se objevila velmi brzy a jejich názvy pocházely z některého z mnoha jazyků, jimiž se zde mluvilo před objevením se sumerštiny a akkadštiny. Jižní Mezopotámie se z neznámých důvodů stala centrem urbanizace. Lze dokonce říci – a pravděpodobně je to nutné říci, i když se nelze opřít o žádný konvenční důkaz – že je to jediné místo na celém starověkém Předním východě, kde proběhla spontánní urbanizace. Je pravda, že města vznikala tu i tam kolem královských sídel, obchodních sídlišť (obchodní přístavy), studní a některých svatyní, ale nikde nenalezneme takovou aglomeraci městských sídlišť a v tak raném období dějin jako v jižní Babylonii. V tomto temném a vzdále-

ném období se zrodil základní postoj mezopotamské civilizace vůči městu jako sociálnímu jevu. Tento postoj bezpodmínečně přijímá město jako jedinou komunální organizaci. Neobsahuje nic z té zášti vůči městu, která v některých částech Starého zákona odráží nostalgický stesk po kočovnické minulosti. Ten jde ruku v ruce se zamítnutím onoho typu zemědělství, jenž je základní součástí redistributivního systému.⁴¹ V těchto městech nelze nalézt ani stopy nebo dokonce vzpomínky na kmenovou organizaci podobnou těm, které se tak neomylně otiskly v charakteru muslimských měst. V klínopisných pramenech nenalzáme dokonce ani onen antagonismus mezi obyvateli města a lidmi žijícími ve volné přírodě, jenž je charakteristický pro mnoho jiných městských civilizací. Pohrdání vzbuzovali pouze kočovní nájezdníci a divocí obyvatelé pohorí Zagros, protože jejich chování chyběly základní charakteristiky civilizovaného života, jako je péče o mrtvé a ochota podrobit se organizované vládě.

Nepřátelé Asýrie, kteří sídlili ve městech a vládl jim král, byli považováni za rovnocenné a nikdy se neoznačovali jako barbaři, „Asiaté“ nebo podobně. Důkazem tohoto postoje jsou cizí země (Urtu a Egypt) popisované detailně a se zájmem v některých novoasyrských královských nápisech.⁴²

V jednom sumerském básnickém textu oslavujícím Ur se tvrdí, že dokonce i domorodci z Marchaši – horské oblasti Elamu – se zcivilizují, když se usadí v Uru. Tak jistí si byli hrdí obyvatelé Uru svou schopností dosáhnout zcivilizování každého *pagana*.⁴³

Na sociální úrovni potvrzuje solidaritu mezopotamského města absence jakéhokoliv etnického nebo kmenového rozlišování. Komunita občanů se ustanovila jako shromáždění, ale zpravidla jen ve starých, bohatých a privilegovaných městech spravovalo město shromáždění v čele s voleným úředníkem.⁴⁴ Ačkoliv nemáme žádné přímé důkazy, lze se domnívat, že přinejmenším původně zahrnovalo shromáždění každou hlavu rodiny, přičemž významnou roli hrála skupina starších. Jen zřídka se setkáváme s tím (např. v jednom starobabylonském textu), že pouze nejvýznamnější osoby (*qaqqadāt āli*) zastupují město ve specifické funkci nebo že významní obyvatelé Aššuru odesílají spolu s méně významnými osobami králi dopis o neobyčejně závažné záležitosti.⁴⁵ Ve shromáždění podobného typu se obvykle objevují oligarchické tendence, protože tato shromáždění rozhodně nebyla „demokratická“ v západním smyslu tohoto velmi zneužívaného termínu. Fungovala spíše jako kmenové shromáždění a k rozhodnutí docházela na základě konsenzu pod vedením vlivnějších, bohatších a starších členů. Tato shromáždění – a zde musíme shrnout komplexní a dlouhý vývoj – psala dopisy králi a přijímala jeho úřední rozhodnutí. Bojovala za privilegia a osvobození od daní a povinností a dávala si je potvrzovat králem. Rozhodovala právní pře, prodávala městské pozemky, které neměly majitele, a přijímala kolektivní odpovědnost v případech loupeží a vražd, i těch, jež se udály v určité vzdálenosti od města. O tom víme z příkazu starostovi města (Nuzi), z chetitského práva a z Deuteronomia 21: 1 nn. Oblast za

městskými hradbami a pravděpodobně i za předměstskými částmi se označovala nejrůznějšími termíny (*pán séri, ersetu, limítu, talbítu, pátu*) a nacházely se tam statky a pozemky obyvatelů města (viz str. 103).

Připomeňme si, že uvnitř městských hradeb sídlila nejen komunita občanů, ale také chrám a palác. Odpověď na otázku, jak se dva tak protichůdné sociální a ekonomické modely mohly vyvinout ve stejném ekologickém kontextu a jak dokázaly vytvořit symbiózu, která se ukázala být neobyčejně úspěšná a trvalá, by nám přiblížila ty primární síly, jež ovlivnily vznik a vývoj urbanizace.

Jistý počet řešení se nabízí až příliš snadno a je nutné se o nich zmínit, i když hlavně *sed ne taceatur*. Stimulující mohlo být přirozené napětí mezi vesnicemi usedlých rybářů, kopaničářů s tažným dobyt看em, několika osly, ovce a prasaty a mezi polokočovnými, kteří se pohybovali s velkými stády podél řek a příležitostně také pěstovali obiloviny. Lze si také představit posvátná místa sloužící jako centrum pro setkávání polokočovných skupin sídlících v určité oblasti. Na počátku starobabylonského období byl takovým místem Sippar nebo, a to je mnohem méně jisté, nejstarší Nippur ve střední Babylonii. Růst měst podněcovalo několik na sebe působících vlivů. Máme-li se zmínit alespoň o několika možných faktorech, musíme uvést zemědělskou výrobu, rozvíjející se v důsledku zavlažovacích systémů, vznik opevněných center politické moci a intenzivnější kontakt mezi sídlišti a kočovníky. V tomto prudkém rozvoji je snad nejdůležitější to, že se nejednalo o vznik jednoho nebo několika od sebe vzdálených měst, ale o aglomeraci měst. Tak důležitá města jako Eridu, Ur, Larsa a Uruk ležela vzájemně na dohled a neoddělovala je žádná přirozená hranice.

Vzhledem ke kompozitnímu charakteru mezopotamského města, k podstatě a charakteru městské komunity a zvláštnímu vztahu mezi ekonomikou ve městě a mezi městy se odvážím nabídnout ještě jinou hypotézu. Komunita obyvatel se původně skládala z majitelů pozemků, polí, zahrad a statků položených podél přírodních kanálů a proláclin, z nichž se mohl jednoduchými metodami vybudovat zavlažovací systém. Na těchto pozemcích členové rodiny, nevolníci a otroci produkovali potraviny a několik jiných nezbytností pro majitele panství, jímž mohl být i dobyvatel, jeho rodinu a družinu. Majitelé pozemků si začali stavět „městské domy“ u blízké svatyně, což si vynucovaly prestižní důvody a umožňoval jim to větší blahobyt. Nakonec přesunuli své hlavní sídlo do aglomerace obydlí okolo chrámového komplexu. Tento zcela přirozený vývoj mohly urychlovat tlaky způsobené nepřátelským vpádem nebo zhoršováním kvality půdy. Výsledkem byl vznik komunity osob stejného postavení, žijící v symbióze s kultovním centrem a později i s královským palácem, centrem politické moci, jehož vliv neustále vzrůstal. Noví obyvatelé města dále spoléhali především na venkovské statky, které je zásobovaly potravinami a jinými nezbytnostmi, takže trh jako prostředek ekonomické integrace jen velmi pomalu nabýval i toho poměrně nevýznamného postavení, jehož na-

konec v Mezopotámii dosáhl. Protože každá domácnost produkovala na svém statku vše potřebné, bylo nevýnosné vyrábět podomácku zboží na prodej jiným domácnostem, a proto byl také počet otroků nízký. Obyvatelé města měli stejné společenské postavení, lišili se pouze svým majetkem, a proto se jim dařilo poměrně snadno dosáhnout *modus vivendi* v záležitostech týkajících se komunity. Také obchodní aktivity byly úzce spojeny se správou jejich venkovských statků. Jestliže se jim podařilo získat kapitál, buď prostřednictvím partnerství, nebo půjčkou od chrámu, zabývali se i obchodem mezi městy. Ten byl, a to je dost zvláštní, řízen ze zvláště k tomu určeného místa, jímž byl přístav ležící mimo město. Vypadá to, jako by ekonomiky uvnitř města a mezi městy působily odděleně, buď z důvodů sociálního statusu, nebo aby se udrželo specifické ekonomické a sociální klima komunity. Za povšimnutí stojí zvláště poslední důvod, zejména srovnáme-li ho s antagonistickou atmosférou řeckého města, v němž bylo třeba stále širšího souboru složitých a pracných praktik, aby se udržela funkce městské správy, protože někteří jedinci usilovali o získání kontroly a moci nad svými spoluobčany. Zdá se, že v mezopotamském městě udržovaly právě velké organizace rovnováhu sil a celkovou harmonii, která dala městu takovou životnost, jakou řecká *polis* nikdy nedosáhla.

Nyní by již mělo být jasné, že moje hypotéza se opírá výhradně o paralely, které nabízejí známé dějiny řeckých měst v pátém a čtvrtém století př. Kr., ale opírá se i o některé aspekty vývoje italských měst na počátku renesance. Tento paralelní vývoj je však možný a dokonce se sám vnucuje, alespoň se mi tak zdá, na základě dokladů uvedených výše.

Mezi mnoha problémy a otázkami, na něž pravděpodobně nikdy nenalezneme odpověď, existuje jedna jistota: stejně jako je nutné považovat řeckou *polis* za jedinečný typ ve škále městských typů vzniklých v procesu urbanizace, tak i mezopotamské *uru* si zaslouží, aby s ním historik civilizace zacházel jako s jedinečným typem.

Sumerská a akkadská terminologie nerozlišuje sídliště podle jejich velikosti. Vesnice i město se nazývají v sumerštině *uru* a v akkadštině *álu* a těmito termíny se označují všechna stálá sídliště domů z hliněných cihel sušených na slunci nebo i pouhý shluk chatrčí a jiných příbytků tvořících administrativní jednotku. Od těchto „měst“ se odlišovaly pouze statky (*é, uru.še = kapru*)^{45a} a některá špatně definovatelná venkovská sídliště (*é.duru₅, chasáru*, atd.). Hradba se zdá být pravidlem, ale nebyla nutností. V tom se *uru* podobá *polis*, kde opevnění také nebylo nezbytné. Budeme muset vysvětlit, co tento obranný val znamená (viz str. 101). Pro existenci sídliště byla nutná poloha u vodního toku a každá změna říčního toku měla pro město neblahé důsledky, pokud jeho obyvatelé neupravili říční koryto. Z neznámých důvodů si některá města postavila za svými hradbami svatyni zvláštního typu, která náležela městu a nazývala se Chrám novoročních slavností (*bít akítí*). Do této svatyně se jednou v roce přinášela v procesí socha hlavního božstva sídliště, provázená

zástupem věřících. Někdy spojovala svatyni s chrámem posvátná cesta procházející speciální branou. Bezpochyby by se nám podařilo proniknout do prehistorie **uru**, kdybychom věděli, proč byla tato svatyně umístěna za hradbami města.

Typické sumerské město, a pravděpodobně i většina měst pozdějších, se skládalo ze tří částí. První částí bylo vlastní město, v akkadštině často nazývané *libbi áli* nebo *qabalti áli*, což jsou termíny v některých případech označující jenom nejstarší část města. Byl to prostor obehnaný hradbami, v němž se nacházel chrám nebo chrámy, palác s obydlími královských úředníků a domy dalších obyvatelů. Větší sídliště byla spravována z „brány“ nebo „bran“, kde se scházelo shromáždění obyvatel města nebo příslušné městské části (nazývané *bábtu*, **dag.gi**) a kde úřadoval starosta. Ke každé bráně náležela jedna z městských čtvrtí. Další částí bylo „předměstí“, v sumerštině „vnější město“ (**uru.bar.ra**), kde se nacházely domy, statky, ohrady pro dobytek, pole a zahrady zásobující město potravinami a surovinami. Nevíme, jak rozlehlá byla tato předměstí a zda byla chráněna nějakou druhou hradbou nebo jenom opevněnými místy (*kidánu*), o nichž se mluví v novobabylonském období. Když se Starý zákon zmiňuje o tom, že přejít město Ninive vyžadovalo tři dny (Jonáš 3:3), může se jednat o zelené plochy vnějšího města. Za třetí mělo město přístavní část, sumersky **kar**, *káru* akkadsky. Vedle své funkce přístavu sloužila tato část jako centrum obchodu a zvláště zahraničního obchodu. Funkci i názvem odpovídala *portu* raného středověku. *Káru* bylo administrativně nezávislé a mělo samostatné právní postavení, což bylo důležité pro cizí obchodníky, kteří zde žili, měli zde svá skladiště a starali se o ně místní hospodští. V tom je opět možno spatřovat rozdíl mezi koncepcí **uru** a např. městy v Sýrii a Palestině. V Damašku a Samaří měli cizí obchodníci své „faktorie“ uvnitř města (viz níže). O činnosti *káru* nás informují tabulky nalezené v Uru a Káneši i v dalších anatolských městech. Tabulky z Uru ukazují činnost *káru* mezopotamského města, ty z Anatólie informují o asyrských obchodnících v cizích městech.

Toto dělení na tři části neplatí samozřejmě pro všechna města a musíme mít stále na paměti individuální rozdíly ovlivněné zvláštními okolnostmi i historickou náhodou. Zvláště pozoruhodné je město Sippar, ležící na periferii urbanizované oblasti a proslavené jako nejstarší z babylonských měst. Bylo pravděpodobně obchodním přístavem kmenů kočujících na poušti s ovčími stády a obyvatelů urbanizovaného pruhu podél Eufratu. Zdá se, že nejvýznamnější kočovné kmeny měly v Sipparu stálý tábor, pokud se město původně neskládalo právě z takových táborů (nazývaných Sippar-Jachrúru, Sippar-Amnánnum, Sippar-Arúru, Sippar-séri). Sippar se snad více podobal západnějšímu typu městské aglomerace, což naznačuje skutečnost, že „faktorie“ obchodníků z Isinu byla uvnitř města.⁴⁶ Atypický byl Nippur v centru Babylonie, který jako Sippar nebyl nikdy sídlem dynastie, tím méně významného krále. Zdá se, že obě města měla významnou úlohu v obchodování, Sippar ve starobabylon-

ském období a Nippur v pozdně babylonské době. Obě města byla velmi stará, ale Nippur byl zvláště ve starších obdobích považován za posvátné město.

Typické město se těšilo mírnému blahobytu, který jen o málo přesahoval subsistenční úroveň, ale skutečný blahobyt přicházel do mezopotamského města jenom s palácem vítězného krále. Válečná kořist, tribut pokořených měst i dary zastrašených sousedů plnily skladiště vládce a byly rozdělovány mezi hierarchii armády a byrokracie, čímž se zvyšovala životní úroveň celé komunity. Chrámy pak bohatly, byly přepychově vyzdobené a dostávaly darem půdu a pracovní síly. Snaha vyzdobit palác a chrám přilákala obchodníky, kteří obohacovali hospodářství hlavního města nejen typickým importem (kovy, dřevo, drahé kameny), ale i luxusním zbožím (koření, parfémy, víno, drahocenné látky, vzácná zvířata).

Jenom několik babylonských měst zažilo jedno nebo dvě krátká období podobného rozkvětu, většina ho nezažila vůbec. Z blahobytu klesly do bídy a rozkladu. Lidé žili mezi troskami, chrámy se rozpadaly a městské hradby chátraly. Obyvatelé se zadlužili a byli vydáni na pospas chamtivým úředníkům, proto se stávali snadnou kořistí nepřátelských vpádů a nájezdů kočovníků. Texty nalezené v Uru výmluvně ilustrují postupující úpadek z blahobytu období 3. dynastie z Uru k provincionální chudobě středo- a pozdněbabylonského období. Ale dokonce i po zničení města nebo když čelili naprostému zpuštění, zbývající obyvatelé trosky svého města neopustili a jeho jméno zachovávali po tisíciletí dokonce až do dnešních dní, což je případ Nippuru (Nuffar). Hlavní město Babylon nebylo zcela opuštěno ani tisíc let po jeho posledním zničení. Jiná hlavní města – Ur, Larsa, Aššur – zmizely. Akkad se těšil ranému a krátkodobému významu jako hlavní město první mezopotamské říše, ale brzy svůj význam ztratil. O tom, že v novobabylonském období ležel v troskách, víme z poznámky písaře zajímavějšího se o archeologii, který okopíroval nápis nalezený na cihle v troskách Akkadu. Akkad nebyl až dosud nalezen.

V průběhu dějin mezopotamské civilizace se v Asýrii a v oblastech ovládaných asyrskými králi objevovala nová města, zakládaná z královské vůle nebo z politických a vojenských důvodů. V Babylonii se setkáváme pouze s malými pevnostmi, které králové stavěli na obranu před nájezdníky nebo s opevněnými vládními sídly (Harmal). Země musela ztratit svou samostatnost, aby byla znovu svědkem zakládání nových měst, jako byla Seleukeia nebo Vologesia. Politikou babylonských i asyrských králů byla vždy snaha usadit v sídlištích i tu část populace, která žila mimo města. Kompletní urbanizace byla jedním z hlavních cílů královské politiky na celém Předním východě až do římského období. Tato politika urychlila obecný trend vývoje od městského státu ke státu teritoriálnímu a měla příznivý vliv na rozkvět hlavního města na úkor ostatních měst ve státě. Nucená urbanizace odlehklých oblastí vyústila v pacifikaci země a umožnila bezpečný průchod obchodním karavanám. Přinutila také kočovné nebo neusazené obyvatelstvo ke kontrolovatelnému způsobu života,

čímž chránila již urbanizované oblasti před nájezdy nebo infiltrací. Dále tyto snahy, které bychom mohli označit jako plán vnitřní a pohraniční kolonizace, zvyšovaly zemědělskou produkci a obohatily administrativu o příjem z daní, nucené práce a o vojáky. Rozsah a výsledky takové politiky plánované urbanizace ilustrují helénistická a pozdější římská města podél obchodních cest z Arábie ke Kaspickému moři a na východ do Paňdžábu.

V Babylonii předcházela obnova starých a zanesených kanálů a budování nových kanálů každému pokusu přinutit určité části obyvatelstva k usedlému zemědělskému životu buď v kdysi opuštěných sídlištích nebo v nových, opevněných místech. V Asýrii králové často stavěli svá hlavní města na panenské půdě (Kár-Tukultí-Ninurta, Kár-Šulmánu-ašarédu, Dúr-Šarru-kén) a osidlovali je svou družinou, úředníky a řemeslníky zajatými ve válce. Přivlastňovali si také dobytá města, přejmenovali je a osídlili je válečnými zajatci nebo deportovanými lidmi, aby tak upevnili asyrskou vládu na novém území.

Krajinu protkávala řídká síť cest, která spojovala obchodní centra. Vážným příznakem hospodářského úpadku byly cesty zarostlé trávou, což je *topos* opakující se v Knize soudců 5:6. Jenom novoasyrští králové budovali cesty z čistě vojenských důvodů, aby pacifikovali vzpurné oblasti. Udržování cest patřilo ke královským povinnostem a realizovalo se nucenou prací okolních vesnic. Sumerský královský hymnus a novoasyrské itineráře mluví o stanicích zřizovaných na těchto cestách (*marditu*).⁴⁸

V různých obdobích a oblastech se menší sídliště označovala různými termíny. Statky a kmenové aglomerace lze rozeznat zvláště ve starobabylonském období podle charakteristických názvů typu *Bít-OJ*, „dům [tj., statek] patřící OJ“. Venkov byl poset opuštěnými městy, *telly* (pahorky), které pocházely již z nejstarších období. Byly svědectvím nájezdů, ekonomických změn a zanedbání zavodňovacího systému nebo jeho přirozeného zániku v důsledku salinizace půdy a vodních toků zanesených bahnem. Pevnosti postavené ve vzdálených nebo neklidných oblastech mají často názvy typu *Dúr-KJ* nebo *Kár-KJ*, tj. „pevnost krále KJ“ nebo „hradba krále KJ“. Příležitostně nacházíme rozsáhlé hradební zdi, které měly uzavřít nebezpečnou hranici. Takové vybudoval Šú-Sín, sumerský král ze 3. dynastie z Uru, proti nájezdům amoritských kmenů a mnohem později byl postaven Médský val mezi Tigridem a Eufratem, který měl podobný účel. Na cestách se pohybovaly převážně vojenské oddíly, karavany oslů převážející náklady od města k městu a královští poslové, další provoz byl nepatrný. Cestování bylo nebezpečné, protože loupeživí zběhové, skupiny migrantů, uprchlí otroci i divoká zvěř ohrožovali cestující. Zdá se, že jen výjimečně mohly být soukromé dopisy odesílány z města do města nebo že se soukromníci mohli svobodně pohybovat (jako ve starobabylonském období).

V mezopotamských městech se zrodila koncepce občanství, která byla důsledkem nebo hnací silou urbanizačního procesu. Institucionalizace způsobu života v těchto městech má plné právo, aby poutala naši pozornost, protože je

specifickým výrazem mezopotamské civilizace. Klínopisné dokumenty z konce druhého tisíciletí a z první poloviny prvního tisíciletí př. Kr. obsahují řadu izolovaných dokladů, které brány společně naznačují, že malý počet starých a významných měst se ve vztahu ke králi a jeho moci těšil jistým privilegiím, především osvobození od daní a nucených prací. Jejich právní postavení se zřejmě v podstatných bodech odlišovalo od postavení dalších komunit. V Babylonii k těmto městům patřil Nippur, Babylon a Sippar; v Asýrii starobylé hlavní město Aššur a později Charrán v severní Mezopotámii. Obyvatelé těchto „svobodných měst“ v zásadě požadovali, s větším či menším úspěchem závislým na politické situaci, osvobození od nucených prací, osvobození od vojenské služby (nebo snad od určitého typu vojenské služby, viz níže) a osvobození od daní, které nejsme schopni definovat v konkrétních termínech. Tato privilegia nebyla ani nová, ani výjimečná. Dokonce i někteří lidé s omezenou svobodou,^{48a} o nichž se zmiňují sumerské texty 3. dynastie z Uru, byli osvobozeni od povinnosti nosit hlínu. Název roku z doby vlády krále Išme-Dagána z Isinu zaznamenává jako zvláštní úspěch, že obyvatelé Nippuru byli osvobozeni od vojenské služby a od placení tributu (*gú*) ve stříbře a zlatě.⁴⁹ To dokazuje, že odpor vůči nároku centrální autority na služby svých poddaných není charakteristický pouze pro neurbanizované skupiny (viz Samuelovo varování v 1. Samuelově 8:11 nn.), ale i pro městské obyvatelstvo.⁵⁰ Vrátime se opět k daňovým privilegiím.

Privilegia obyvatel těchto měst chránil bůh. Jejich právní postavení se nazývalo *kidinnu* („postavení, které chrání *kidinnu*“, snad nějaký druh standarty) a obyvatelé se nazývali „lidé *kidinnu*“. V obou případech označuje slovo *kidinnu*, termín s náboženským i právním významem, předmět umístěný v branách takového města jako symbol božího souhlasu a ochrany statusu občanů.⁵¹ Naše informace o této instituci pocházejí z textu známého jako *Fürstenspiegel* (Zrcadlo vladaře, viz str. 99) a z novoasyrských královských napsů, které líčí vojenskou a politickou situaci v konfliktu mezi Asýrií a nacionalistickým hnutím v jižní Babylonii. Máme také „Výsadní listinu Aššuru“, která je sice fragmentární, ale je jediným zachovaným textem svého druhu, v němž asyrští králové, v tomto případě Sargon II., potvrzovali privilegia města v období občanské války a vzpoury. *Fürstenspiegel* vypočítává privilegia obyvatel Nippuru, Babylonu a Sipparu v případech soudních pří. Král jim nesmí uložit žádnou pokutu a nesmí je uvěznit, nesmí také zrušit jejich práva. Jsou dále chráněni před povoláním na nucené práce, a to i tehdy, když je povolána celá země. Král nesmí zabavit jejich tažný dobytek a nesmí zdanit jejich stáda, nemusejí také dodávat krmení pro královské koně. Historické odkazy se často odvolávají na *kidinnu* babylonských měst, jejichž privilegia měla v období od Sargona II. až po Aššurbanipala pro Asýrii zásadní význam v jejím zápase o získání kontroly nad Babylonii.

Většina našich informací se vztahuje k daňovým a osobním privilegiím obyvatel těchto měst, ale neobjasňuje nám skutečnou funkci této instituce a zvláště

tě její historický vývoj. Dozvídáme se, že jen občané narození ve městě mají právo na *kidinnútu*. Ale zachoval se dopis obyvatel Babylonu adresovaný Aš-šurbanipalovi, v němž se zcela důrazně prohlašuje, že i pes je svobodný, když vstoupí do Babylonu.⁵² Tento argument byl zřejmě použit ve vzrušené diskusi a jistě neznamenal, že by každý, kdo jen dýchal vzduch města, byl svobodný, jak se to říkalo o městech středověké Evropy. Postavení obyvatel privilegovaných měst osvětluje část rituálního textu, který popisuje obřady konané během Novoročních slavností v Babylonu. Při této příležitosti bylo králi dovoleno, aby vstoupil do vnitřní svatyně, ale až když mu nejvyšší kněz odebral všechny odznaky královské moci a pokořil ho políčkem a vytaháním za uši. Poté král musel pokleknout a ve formální modlitbě ujistit městského boha Béla, že během roku nespáchal žádný hřích, že nezanedbával posvátné město a jeho svatyni, a dále, že políčkem neurazil osobu těšící se *kidinnu*.⁵³ Toto ohromující prohlášení v královské zповědi, která se dotýkala nejvážnějších politických provinění, nám ukazuje význam připisovaný lidské důstojnosti, což je pro celý starověký Přední východ i nejstarší západní civilizace zcela nezvyklé. Občané Babylonu a dalších mezopotamských měst byli zřejmě zcela zvláštní třídou, oddělenou od ostatní populace a stojící nad ní, a to ne z ekonomických nebo etnických důvodů, ale pouze proto, že se narodili jako občané určitých měst.

Vedle privilegií existovaly také povinnosti. Ale o nich se dozvídáme jen náhodou. Když Asarhaddon, král Asýrie, vypráví o událostech, které ho vynesly k vládě nad Asýrií, stěžuje si, že jeho vzbouření bratři mezi sebou bojovali o trůn a „dokonce tasili v Ninive meče, což je bezbožnost“.⁵⁴ Tento výrok je nutné chápat tak, že velká mezopotamská města znala to, co evropský západ nazýval *Burgfriede*, tj. bohem chráněný zákaz užívání zbraní v privilegovaných sídlištích.

Je velmi obtížné odpovědět na otázku, která se přímo nabízí. Jaký byl původ této sociální instituce a jaké příčiny ji zrodily a podporovaly její vývoj? Podstatné rysy, zejména osvobození obyvatel mezopotamských měst od daní a nucených prací, nejsou vůbec výjimečné. Již jsme se zmínili o paralelách ze sumerského období a o pozemkových vlastnicích, kmenových náčelnících a chrámech, které babylonští králové první poloviny druhého tisíciletí př. Kr. běžně osvobozovali od nucených prací a vojenské služby. Víme o tom z jistého typu kamenných monumentů nazývaných *kudurru*, „mezníky“, na nichž je uveden seznam privilegií podobných privilegiím některých měst. Tato privilegia uděloval panovník chrámům a věrným služebníkům buď ze zbožnosti, nebo z politické nutnosti. Kameny jsou zdobené reliéfy zobrazujícími posvátné předměty (viz str. 151), čímž byl majetek, na němž byly vztyčeny, a s ním spojená privilegia svěřeny do ochrany bohů.

Zdá se, že to, co znamenalo *kidinnu* v městské bráně pro celé město, znamenalo *kudurru* pro pozemkové vlastnictví. Oba tyto termíny jsou neznámé až do konce Chammurapiho doby a objevují se až po temném období. Oslabená

centrální autorita středobabylonského období byla zřejmě ochotná postoupit osobám speciálního postavení a chrámům své právo vybírat daně, odvádět vojáky i pracovníky a používat služeb svých poddaných. Pro ty, kteří nesli břemeno daní a nucených prací, to znamenalo jen výměnu pána. Ale když privilegia dostalo město, měli z toho prospěch všichni jeho obyvatelé. Proto je spojení mezi *kudurru* a *kidinnu* pouze povrchní. Výjimečné postavení zmiňovaných měst muselo být spojeno se zdrojem, z něhož se zrodil proces urbanizace, ale nelze to prokázat, neboť chybějí písemné prameny. Problém lze jenom konstatovat.

Občané nebyli vždy schopni vymoci si svá práva. Většina toho, co víme o *kidinnútu* pochází z období, kdy vnitřní politická situace byla pro krále nepříznivá nebo kdy města měla klíčovou úlohu v mezinárodním konfliktu. *Fürstenspiegel* ilustruje první situaci a boj Asýrie s babylonským nacionalismem tu druhou. Babylonská města byla připravena přijmout asyrskou politickou nadvládu v zemi, protože ta odměnou za spolupráci chránila jejich rozsáhlé obchodní aktivity a potvrdila jejich privilegia. Babylonský venkov, který byl osídlen převážně Chaldejci, aramejskými kmeny válečnického charakteru, a kněží hlavních chrámů byli vášnivými nacionalisty a odpůrci Asyřanů. Ale hrdá soběstačnost měst a jejich důstojný projev sebedůvěry, který se odráží v korespondenci tohoto období, nemohly být jen produktem pomíjivé politické situace. Musely mít své hluboké kořeny ve vědomí zvláštního postavení, na němž se podíleli všichni obyvatelé. S podobným postojem se setkáváme v Aššuru a dokonce i v Charránu, i když obě města měla zcela jiné historické pozadí než města babylonská.

Existují náznaky, že města na foinickém pobřeží dosáhla toho typu vnitřní sociální organizace, který by řecká politická terminologie nazvala aristokratickým. Zde, podobně jako v některých textech vztahujících se k obyvatelům Aššuru, se setkáváme s koncepcí vládnoucího městského patriciátu, což je koncepce cizí obecně přijímaným postojům v případech, kdy město spadalo pod královskou autoritu. Není možné, abychom se pokoušeli stanovit, v jakém vztahu je *kidinnútu* babylonských měst k této „západní“ koncepci města. Stejně není možné stanovit, jaké postoje ke království měla nejstarší opevněná sídliště v nilské deltě před sjednocením Egypta. Ale je možné poukázat na významný předmět pocházející z tohoto období. Břidlicová paleta zobrazuje krále v podobě sokola Hora, který ničí opevněná města. A to odráží věčný konflikt mezi městem a králem, konflikt, který byl ve Středomoří velmi ostrý, ale nápadně chyběl jižní Mezopotámii. Syrští odpůrci obnovení Jeruzaléma charakterizují svůj odpor vůči městům vybroušenými větami v Ezdrášovi 4:13, když píší perskému králi Artaxerxovi, že opevněné město „nebude platit tribut, cla a poplatky a nakonec poškodí příjmy krále“.

V případech, kdy si města byla schopná vynutit osvobození, asyrští králové vyvažovali ztrátu příjmů budováním nových měst, která se stala novými hlavními městy nebo se nacházela ve strategicky důležitých oblastech (viz výše,

str. 96). O Sargonovi Akkadském vypráví legenda, že tuto politiku použil o tisíc let dříve v Babylonii, když si postavil nové hlavní město, „nový Babylon“. Marduk, rozhněvaný bůh skutečného Babylonu pak proklel Sargona strašlivou kletbou. Příběh je nepochybně apokryfní, ale jeho cílem je ukázat, že Sargon usiloval, a skutečně se mu to jako prvnímu mezopotamskému králi podařilo, o fundamentalistickou politiku, která měla později přivést k velikosti Asýrii. Nejen že založil nové hlavní město, ale vytvořil velkou palácovou organizaci (čítající 5000 osob), rodákům ze svého města svěřil správu svých provincií a na dobytých územích vztyčil stély. Krátce řečeno, vytvořil model královského chování, který později přejali středoasyrští králové, ale který tehdy nebyl přijatelný v Babylonii. Situace v Babylonii v době Sargona Akkadského snad připomíná situaci, která v Mezopotámii později vznikla mezi Babylonií a Asýrií. Tehdy za Sargona Akkadského sumerský zemědělský jih a jeho městské státy stály proti severní Babylonii (Kiš, Akkad a snad Sippar), již ovládli staroakkadští válečníci z pouště.

Urbanizace

Urbanizace je sociální jev, který vytváří v každé civilizaci, jejíž je součástí, charakteristický plán fyzické podoby typického městského sídliště. Uspořádání soukromých a veřejných městských budov, dopravních tepen vnitřní městské komunikace a hradeb odráží potřeby i aspirace komunity, které se realizují v rámci ekologických a technologických možností daného období a oblasti. Bylo by skutečně fascinujícím úkolem hledat vzájemný vztah mezi specifickými rysy, jež jsou společné každému plánu města dané civilizace, a důležitými sociálními, ekonomickými a náboženskými postoji jejich zakladatelů. Je však nutné počítat s rozšířenými, ale cizími plány města (například po celém světě užívaný mřížkový plán), jež jsou z různých důvodů čas od času napodobovány nebo zachovávány.

Ačkoliv tento vzájemný vztah nebude patrně nikdy nalezen, je nutné mít vždy na mysli existenci podobných vztahů. V Mezopotámii nám od počátku chybí relevantní prameny. Urbanismus zde lze studovat s uspokoivými výsledky pouze tam, kde se archeologické nálezy doplňují s písemnými prameny a obě skupiny pramenů vztahujících se k procesu urbanizace jsou dostatečně rozmanité a srozumitelné. V dosud známých nejstarších dějinách lidstva se těmto ideálním podmínkám nejvíce přiblížily dějiny řeckého města, nebo přesněji dějiny *polis*, tohoto jedinečného historického jevu. Pouze zde jsme schopni sledovat urbanizační proces v jeho charakteristických etapách: od začátku, který je pojímán a typologizován jako *synoikismos*, k jeho krátkodobému, ale skvělému úspěchu a dále až k politickému selhání a zdlouhavému zkostnatění, což všechno zanechalo své dědictví budoucím civilizacím. Všechny informace

se zachovaly jenom proto, že lidé, kteří v těchto městech žili, byli dostatečně bystří a výřeční, aby tento proces pochopili, popsali a interpretovali. A co více, podařilo se jim rozpoznat problém, jímž se právě zabýváme: vztah mezi fyzickými rysy města a chováním i ideologií jeho obyvatel. Aristotelés (*Politika*, IV, XI) tento vztah formuloval s obdivuhodnou výstižností: „Citadela je výhodná pro oligarchie a monarchie; stejnoměrný plán vyhovuje demokracii; ani jedno však nevyhovuje aristokracii, která dává přednost několika pevnostem.“ V písemných pramenech z Mezopotámie se nikdy nesetkáme s podobným porozuměním a schopností hodnotit své vlastní charakteristické způsoby.

Vedle tohoto nedostatku nemá Mezopotámie ani relevantní archeologické doklady. Mnoho starověkých měst této oblasti je dosud obydleno, jmenujme alespoň Aleppo-Halab a Arbil. Dokonce i trosky opuštěných měst – Babylon, Sippar a Nippur – již pouhým svým rozsahem a nahromaděním sutin odradily od výzkumu i ty nejlépe vybavené archeologické expedice. A archeologové raději zkoumají monumenty, než by trávili čas sledováním nekonečných městských hradeb nebo rozmotáváním sítě křivolakých uliček v obytných čtvrtích. Ale i přesto jsme na tom v Mezopotámii mnohem lépe než egyptologové, jimž všechna města zmizela až na jedinou výjimku naprosto atypického města Achnatonu, dnešní Amarny.

Ještě jedno, poslední varování: jak jsme mohli opakovaně pozorovat, na starověkém Předním východě jsme konfrontováni s pozoruhodně rozmanitými civilizacemi, z nichž každá vytvořila typický soubor městských rysů. Tento soubor byl rozmazán, zkreslen a zmenšen opakovanými invazemi a významnějším, i když méně hmatatelným vlivem vnitřních sociálních a ekonomických změn i módou a zálibami králů, a to způsobem, který je často nemožné přesně určit. Proto jsou všechny definitivní závěry nebezpečné.

Na následujících stránkách budeme diskutovat o některých specifických rysech mezopotamského města a pokusíme se je spojit s ideologickými postoji, jež mohou odrážet. Tento přístup nám umožňuje plně využít zachované doklady, a to navzdory omezení, na něž jsme právě upozornili.

Od třetího tisíciletí př. Kr. byl výrazným znakem města na Předním východě – snad s výjimkou Egypta – obranný val. Opravovat hradby patřilo ke královským povinnostem stejně jako bořit hradby dobytých měst. To otevírá otázku, zda opevněné město – v protikladu k pevnosti postavené z vojenských důvodů – je v této civilizaci a v této oblasti domácím, nebo přejatým rysem. Mohutné opevnění není v žádném případě obecnou a základní charakteristikou měst. Řecká *polis* se uchýlila k opevnění s nápadným zpožděním, navzdory nebo v protikladu k ohromujícím kyklopským hradbám a hradům mykénskému původu. Zdá se, že minójská města na Krétě se obešla bez hradeb a věží po celou dobu rozkvětu své civilizace. Určitý odpor k opevněným městům se objevuje tam, kde se neurbanizované skupiny zmocnily městské civilizace. Král, zobrazený na egyptské břidlicové paletě jako býk nebo sokol, ničí opev-

něná města v nilské deltě v procesu sjednocování země. Paralelu v ničení měst v údolí Indu máme ve védských Indech vedených bohem Indrou, jemuž dali přívlastek *purandara*, „ničitel pevností“, což odpovídá řeckému *poliorketés*. Protože se podobné postoje neobjevují v mezopotamských pramenech a dělení sumerského města na vnitřní město, předměstí a přístav nebo obchodní přístav vně města odráží existenci výrazné hranice mezi městem a tím, co je kolem, jsme oprávněni předpokládat, že opevnění bylo typickým znakem sumerského města. Přesto však existovala netypická města jako Sippar a dále na jihu Lagaš, která reprezentují akumulaci anebo lépe shluk sídlišť, kde se zdá, že se městské jádro „urbanizovalo“, a tak do sebe včlenilo okolní sídliště. Ale pokud jde o úlohu opevnění v komplexním vývoji, který přivedl jižní sídliště k urbanizaci, ocitáme se opět v temnotách.

Hradby měst na starověkém Předním východě byly však více než dělicí čarou mezi městem a otevřenou krajinou, byly více než připravenou obrannou linií. Byly dominantním rysem městské architektury. Jejich mohutnost a uspořádání hlásaly význam a moc města, jejich brány byly výkladní skříní jeho bohatství a jejich monumentalita měla zapůsobit na návštěvníka a odradit nepřitele. Pečlivě udržované hradby byly pod ochranou božstva a byly pojmenovány dlouhými a vhodnými názvy.⁵⁵

Brány fungovaly také jako „občanské centrum“ města. Zde se pravděpodobně scházelo shromáždění „občanů“ na místě hned za vnitřní branou (*rebītu*) a starosta odtud spravoval město nebo městskou čtvrť, k níž brána vedla. Zde vítězní dobyvatelé vztyčovali své sochy, které měly všem připomínat, že jsou jim zavázáni věností, a zde také rozmisťovali své vojenské posádky. Z lidových názvů těchto bran, a nikoliv z jejich dlouhých úředních názvů se dozvídáme o městské čtvrti, k níž náležely. Příkladem může být „Brána kovotepců“ v Aššuru nebo „Brána ovcí a koz“ také v Aššuru a v Jeruzalémě (Nehemjáš, 3:3) nebo „Hnojná brána“ a „Studniční brána“ v Jeruzalémě (Nehemjáš, 3:14). Za pozornost stojí „Rybí brána“ v Jeruzalémě, kam obyvatelé Týru přicházeli prodávat ryby a „jiné zboží“ (Nehemjáš, 13:16). Funkce otevřeného prostoru za branou jen částečně připomíná funkci řecké *agory*.

Obtížně řešitelným problémem je zásobování obyvatel měst potravinami a jiným zbožím. Doklady o tržištích jsou vzácné a pocházejí z určitých období a oblastí, což nelze opomenout. Brána trhovců se zmiňuje v Káneši a v jednom starobabylonském dopise z počátku druhého tisíciletí. Mnohem později, v novobabylonských textech, „Brána trhu“ označuje spíše místo než funkci. Stejně zřídka se nachází takový odkaz na trh, jako v jednom raném nápise ze Sús. Tento odkaz naznačuje, že zde byl vyhlášován tarif cen.⁵⁶ Informace o tom, že se zde kupovalo a prodávalo, se objevuje pouze jednou v pozdním nápise z doby Aššurbanipalovy.⁵⁷ Ze Sipparu starobabylonského období pochází termín *bít machírím*, který snad označuje malý obchůdek, pravděpodobně s luxusním zbožím.⁵⁸ Z toho všeho lze získat dojem, že instituce trhu byla doma v oblas-

tech mimo Mezopotámii, v Elamu a v Anatólii – chetitské slovo pro město, *chappira*, je etymologicky příbuzné se slovem pro trh. V Mezopotámii byl trh důsledkem pozdního vývoje, stimulovaného neobyčejnou velikostí měst, která si vynutila zásobování prostřednictvím tržišť. Tak instituce trhu, která měla spojit venkovské obyvatelstvo s obyvateli měst prostřednictvím výměny výrobků, potravin a jiného zboží, byla v Mezopotámii omezená a měla jen okrajový význam. To je opět jeden ze znaků urbanizované Mezopotámie, který může mít své kořeny v původu samotného města. Do jisté míry je to potvrzení toho, co bylo naznačeno výše (str. 93) o vztazích mezi obyvateli měst a jejich zemědělským okolím.

V určitých obdobích a v určitých oblastech Mezopotámie byly chrámy a královský palác, administrativní centrum říše, součástí opevnění. Navrhujeme pojednat o této deviaci jako o významné variaci městského plánu, která může odhalit skryté ideologické postoje, a osvětlit tak proces urbanizace. Obecně lze říci, že se v Mezopotámii nesetkáváme se zdůrazňováním městského centra. Opevnění může mít rozličný geometrický tvar, ale není zde městské centrum tvořené palácem, chrámem nebo tržištěm.

Ve starých městech aluviální pláň – s výjimkou Babylonu chaldejských králů – lze pozorovat příznačné oddělení chrámu, paláce a brány nebo bran. Hlavní svatyně s chrámovou věží, dvory, vstupní branou a vnitřními svatyněmi, sýpkou a skladišti i obytné prostory personálu jsou obehnány hradbou nebo zdí a odděleny od paláce a hlavní hradby. Chrám a palác jsou obklopeny obytnými čtvrtěmi, mezi nimiž se proplétá bludiště křivolakých ulic; nejlepším příkladem je Ur starobabylonského období. Když opustíme aluviální pláň a postupujeme proti proudu do severní Mezopotámie, Sýrie, Malé Asie a Palestiny, oddělení chrámu a paláce mizí. Přibližují se a často tvoří městskou jednotku, která buď zaujímá centrální pozici, nebo je součástí opevnění. Tam, kde jsou chrám a palác v těsné blízkosti, je nápadným znakem jejich vzájemného vztahu i vztahu k okolnímu světu jediná hradba, která je obklopuje spolu s jejich pokladnicemi a obydlím královské stráže. Další hradba zpravidla chránila obyvatele města, kteří sídlili vně tohoto ohrazeného prostoru. Tento městský model lze nazvat městem-citadelou. Je nutné zdůraznit, že podobný plán mohl být důsledkem specifického vývoje, který musíme poznat, abychom takový plán mohli analyzovat jako výraz určitého ideologického postoje. Město-citadela může být například důsledkem rozšíření malého sídliště. Ve vnitřním městě s jeho palácem a chrámem mohli kdysi sídlit všichni obyvatelé a vnější město bylo vybudováno, teprve když si růst počtu obyvatel vynutil rozšíření města nebo včlenění jeho předměstí. Podle charakteru terénu se vnitřní město stalo horním městem a vnější, nové město bylo dolním městem. To se stalo v Aššuru a Chattuši. Postupující hromadění sutin ve starší části mohlo vytvořit pahorek, na němž stálo vnitřní město, a vnější, novější město zůstalo na nižší úrovni, jako např. v Karchemiši.

Situace se dále komplikuje tím, že v některých oblastech se projevila záliba v osidlování vrcholků kopců, i když byla poblíž dostupná rovina. Podobnou zálibu je nutné považovat za kulturní rys, který může, ale nemusí být spojen s požadavky kultu. Taková města jsou někdy v celé oblasti jediným typem městského sídliště; jinde se objevují ve spojení s městy na rovině. To je případ Palestiny, kde jsou zmiňována „města stojící na kopci“ vedle „měst v rovině“ (Jozue 11:13). Zincirli, „nové město“ v severní Sýrii, bylo položeno v rovině, jeho stavitelé zřejmě pohrdli sousedními kopci, i když z obranných důvodů byly vhodnější. Nejjižnějším příkladem města, které pravděpodobně vyrostlo kolem svatyně na kopci a sídliště u svatyně, je mezopotamský Aššur ležící na útesu nad Tigridem. Zdá se, že tuto polohu mají všechna města od Aššuru proti proudu, v podhůří, v kopcích Zagru a na severozápadě. To ukazuje i hieroglyfický chetitský piktogram pro „město“, který zobrazuje strmý kopec.

Město na kopci se mohlo rozšířit včleněním níže položených sídlišť, aniž by vzniklo to, co jsme nazvali „městem-citadelou“. Podobný proces nelze vždy srovnávat s rozvojem řeckých měst. Typická akropole řeckých měst obsahuje nejstarší svatyně. Později je v dolním městě nahradily nové chrámy, které je předčily v nádheře i kultovním významu. Akropolis poté ztratila svou občanskou funkci a stala se pouze součástí, i když významnou, opevňovacího systému města. To se nemohlo stát na starověkém Předním východě, kde posvátná přítomnost božstva byla tak přesně lokalizována, že svatyně stály vždy jen na jednom místě. Zásadní rozdíl mezi městem na kopci a městem-citadelou lze spatřovat v hradbě, která obklopovala palác a chrámy, a tak vytvářela město uvnitř města, z něhož vyloučila obydlí obyčejných lidí. Tento typ vnitřního nebo posvátného města přežil až dodnes ve specifickém eurasijském modelu urbanismu. Lze ho nalézt v moskevském Kremlu nebo v „Zakázaném městě“ v Pekingu. Termín *kerchu*, kterým se označoval tento rys mezopotamského urbanismu, není akkadský ani sumerský, a tak zřetelně ukazuje, že město-citadela je cizím rysem. V textech z Mari, Šághir Bázáru a Nuzi označuje část města. Je zmiňován ve vztahu k městům v Arménii a objevuje se již dříve na stélách jednoho neznámého babylonského krále. Ten zaznamenal dobytí Arrapchy následujícími slovy: „Vstoupil jsem do jejího *kerchu* a políbil jsem nohy boha Adada. Dal jsem zemi novou organizaci.“ To dokazuje, že v *kerchu* Arrapchy stál chrám a pravděpodobně i palác. Posvátnost vnitřního města v Karchemiši ilustruje zpráva chetitského krále o obležení a dobytí tohoto města. Úmyslně zdůrazňuje, že vyloučil a zničil dolní město, ale ušetřil „horní město“, chetitsky *šarizziš kurtaš*, kde uctil bohy.⁵⁹

Co znamená spojení chrámu a paláce v jedinou jednotku města-citadely ve srovnání s jejich oddělením v městech aluviální roviny? Má to vyjadřovat úlohu krále jako velekněze kultu národního boha? Toto spojení nalezneme ve všech hlavních městech Asýrie a rituální texty přesvědčivě dokazují kultovní význam krále v roli velekněze. Podobná situace byla v Chattuši, na jejíž citade-

le se nacházel chrám i palác a kde byli král i královna pilnými účastníky rituálů veřejného charakteru.⁶⁰

V Babylonii se zachovaly stopy podobného uspořádání, ale pouze na počátku sumerského období, kdy byl panovník považován za náměstka městského boha. Když se královská funkce a moc sekularizovaly, sídlo krále se oddělilo od chrámového komplexu. Ještě později směl král vstoupit do vnitřní svatyně pouze jednou v roce, v průběhu Novoročních slavností (viz výše, str. 98).

Zkoumáme-li umístění citadely v opevnění těchto měst, setkáme se s dichotomií: starší města mají citadelu ve středu opevnění, ale nová města, zvláště postavená asyrskými králi jako nová hlavní města (Kalach, Ninive, Dúr-Šarru-kén [Chursábád]), mají celý komplex umístěný tak, že překračuje hradby sídliště. V této periferní pozici jsou často chrám i palác vyzdvíženy nad rovinu terasou stejně vysokou jako městské hradby, které tvoří obdélník okolo města. Lze vyloučit tři charakteristické rysy tohoto nového uspořádání města: za prvé citadela, za druhé její umístění na hradbách a za třetí pravouhlé hradby. Každý z těchto rysů si zaslouží být okomentován, stejně jako jejich dokonalá integrace s celkem, což je nejstarší ukázkou plánování města a novým modelem mezopotamského urbanismu. Již jsme hovořili o koncepci citadely, ale musíme dodat, že asyrští králové považovali citadelu za tak významné vyjádření své koncepce království, že si ji zvolili jako své sídlo v každém nově postaveném městě. Palác a chrám oddělili od svých poddaných nejen hradbou obklopující citadelu, ale také různě vysokou úrovní. Citadela se stala základní součástí hradby, kterou přesahovala. Je dost zvláštní, že se na citadelu vcházelo vždy vchodem z dolního města a král nemohl opustit palác, aniž by prošel městem.

Předtím než se pokusíme vysvětlit neobvyklé uspořádání asyrských měst, musíme něco říci o Babylonu. Pouze v tomto jediném městě byl královský palác součástí opevňovacího systému, což se odchyľuje od babylonského modelu plánování měst. Vysvětlením může být, že Nabukadnezar II., který tento palác postavil, zamýšlel napodobit asyrský prototyp. Velmi dobře to zapadá do celkového obrazu, který charakterizuje vzestup Babylonie jako dědice a nástupce Asýrie ve vládě nad starověkým Předním východem. V jednom významném bodě se však Nabukadnezar II. asyrského příkladu nedržel: jeho palác nebyl spojen s chrámem. Chrám boha Marduka ležel ve středu města a pouze královský palác byl součástí hradeb.

Hradby mezopotamských měst se obvykle táhly v širokých křivkách nebo měly přímočarý, většinou čtyřúhelníkový a často symetrický tvar. Oválný tvar hradeb mají jen jižní města Ur a Uruk a Arslan Taš v severní Sýrii. Dér má trojúhelníkové hradby a hradby Babylonu pozdního období měly podobu diamantu, ale ještě nejsou celé vykopány. Hradby jako nepravidelný obdélník má Guzana (Tell Halaf) a Sippar, hradby Ninive mají podobu lichoběžníku. Čtvercové hradby mají Dúr-Šarru-kén a Kalach. Nepravidelnost hradeb v Nippuru je patrná na jediné mapě mezopotamského města, která se zachovala na hliněné tabulce.

Čtvercová, obdélníková a kruhová města jsou typickým představitelem nově založených měst, jejichž podoba vyjadřuje abstrakci, přirozenou jenom plánovaným městům. Máme jen jediný příklad naplánovaného kruhového města. Je to Zincirli (Sam'al) v severní Sýrii na konci druhého tisíciletí. Vnější hradba je téměř dokonalým kruhem, přerušeným stovkou hradebních věží. Uzavírá vnitřní město, které je také kruhové a obsahuje chrám, palác, kasárna atd. To vše nese znaky až příliš ambiciózního plánování, protože v prostoru vnějšího města se nenašla ani stopa po osídlení. Kruhová města se často budovala po rozpadu babylonské a seleukovské říše. Patří k nim parthská Hatra – poslední útočiště asyrských bohů – s čtvercovým vnitřním městem, Ktésifón a nakonec samozřejmě Bagdád, kulaté město chalífy Mansúra.⁶¹ V Bagdádu lze nalézt paprskovité ulice, což je uspořádání ulic, které je vlastní kulatému městu. Další příklady lze nalézt v Íránu, což je poslední oblast starověkého Předního východu, která byla systematicky urbanizována. Vedle mystické Hérodotovy Ekbatany s dvanácti hradbami je zde sásánovské hlavní město Fírúzábád a mohutně působící Dárábdžird (s paprskovitými ulicemi), Herát, Isfahán a další.

Opakovaně se tvrdí, že pravoúhlé i kulaté plány měst mají svůj prototyp ve vojenských táborech, podobných těm, jaké zobrazují asyrské reliéfy. Jedná se o palisády kruhového tvaru nebo tvaru protáhlého obdélníku se zakulacenými rohy. Kočovné kmeny nebo vojsko na pochodu totiž obvykle budují své tábory v tomto jednoduchém, symetrickém a geometrickém tvaru. Tábořiště dvanácti kmenů a *campus* římské armády jsou nejznámějšími příklady. Reliéfy zobrazují asyrské vojenské tábory, kulaté nebo obdélníkové, s královským stanem a posvátnými standardami odchýlenými od středu poblíž kůlů obklopujících řady stanů. V asyrském městě se umístění královské citadely s palácem a chrámem tomuto uspořádání přibližuje, liší se pouze tím, že zahrnuje hradbu a zvedá úroveň. V římském táboře byl stan velitele umístěn v samém středu, ale asyrské uspořádání se zdá odpovídat typickému uspořádání mezopotamského soukromého domu. Ve zcela charakteristickém prostorovém uspořádání zaujímalobydli majitele domu jižní stranu čtvercového dvora, na sousední straně čtverce byla skladiště a východ na ulici byl položen tak daleko od obytných částí, jak to jen bylo možné.

V mezopotamské chrámové architektuře se často projevuje odpor k zřetelnému prostorovému oddělení svatyně, „obydlí boha“, od zdi uzavírajících chrámový komplex, ale vyhýbá se také centrálnímu umístění. Podobně i král zaujímal nejchráněnější místo svého vojenského tábora. Ve městě se palisády změnilly na hradbu s věžemi, královský stan a přenosná svatyně se staly chrámem a palácem, a domy úředníků, řemeslníků a dělníků zaplnily čtverec tvořený hradbami nového města.

Již ze starobabylonského období pochází jediný příklad nového, ale malého opevněného města: Tell Harmal (starověké Šaduppúm) u Bagdádu. Již samotný fakt, že město mělo jen jednu bránu, u níž se shlukovaly hlavní stavby, ukazuje, že to snad byl jen opevněný tábor panovníka, pravděpodobně dobyvatele.⁶²

V nových městech Asýrie, naplánovaných podle rozložení vojenského tábora, se poprvé setkáváme s vlivem, který měla opevňovací technika na rozvoj všech nových měst vznikajících z vojenských důvodů. Vliv vojenských staveb na plánování měst zůstal dominantním faktorem urbanistického rozvoje ve všech oblastech západního světa, které byly kdysi dobyty a okupovány římskými vojsky. Organizace římského vojenského tábora ovlivnila základní prostorové uspořádání mnoha měst západní a jižní Evropy, Předního východu a severní Afriky. Tento vliv působil buď přímo tam, kde město vyrostlo na místě vojenského tábora, nebo nepřímo, když evropské středověké králové plánovali a budovali města. Navíc lze dokázat, že urbanistické myšlení a plánování bylo ovlivněno vojenskými termíny dokonce i v chiliastických a utopistických představách a touhách západního člověka. Několik paralelních proudů západní tradice se tímto směrem ubírá: od tábora kolem svatostánku Izraelců v pustině a slávy nebeského Jeruzaléma, Platónova ideálního města až k utopickému urbanismu posledních dvou nebo tří staletí. Tento vývoj zvláště podtrhuje koncepce *ecclesia militans*, která ovlivnila Campanellovu *Civitas solis*, Andraeho „Christianopolis“ a jejich potomky.

Expanze prostřednictvím kolonizace byla na vnitřních i vnějších hranicích příležitostí k realizaci ambiciózně navržených plánů měst. Lze odkázat na řecké kolonie pátého a čtvrtého století př. Kr., římské kolonie třetího a dalších století, germánské kolonie na obranné linii proti Slovanům, nová města, *bastides*, ve Francii a Anglii třináctého století po Kr. a na expanzivní západní kolonizaci, která v období třiceti let založila Batávii (1652) na daleké Jávě a Fildelfii (1682) v Novém světě podle identického městského plánu.

Po této odbočce můžeme přistoupit k dalšímu, stejně významnému a základnímu rysu města, ať již plánovaného nebo ne, k síti vnitřní komunikace, totiž k uspořádání ulic, které spojovaly různá centra s branami a poskytovaly přístup k domům obyvatel. Mínójská města na Krétě a města postavená podle vzoru římského vojenského tábora představují dva extrémní případy uspořádání ulic. Zdá se, že organizaci mínójského města charakterizovaly neexistence opevnění, živelné bludiště domů lepících se na sebe a nahodile se stáčeující ulice s neustále se měnící šířkou. Alespoň našim očím to připomíná buněčné bujení bez ohledu na základní funkce. Složitě členěné paláce mají sice před sebou pravoúhlé otevřené prostranství, ale nejsou integrovány do sítě městské komunikace. Zcela odlišná je rigidní symetrie měst budovaných podle vzoru římského tábora, kde se v pravém úhlu kříží dvě hlavní komunikace v místě administrativního centra, a hlavní, koaxiální ulice ústí ve čtyřech branách. Jejich nekompromisní pravidelnost určuje i uspořádání vedlejších ulic města. Plánování řeckého města se zaměřilo na nápravu škod způsobených válkou a na budování nových měst v procesu kolonizace 4. století př. Kr. Dostalo se mu tak jedinečné možnosti realizovat své urbanistické aspirace. Výsledkem bylo podivně husté a pravidelné mřížoví ulic, tradičně spojované se jménem Hippodá-

ma z Mílétu v Malé Asii. Toto mřížoví bylo plánováno bez důrazu na směr a bez takového rozmístění ulic, které si vynucují přirozené dopravní toky. Takto vytvořená pavučina se rozprostírá, poněkud bezcílně a se suverénním přehlížením polohy, po celém prostoru města, okolo něhož byla vržena mohutně působící, ale nepravidelná linie kamenných hradeb, které stejně jako jejich brány neměly vztah k rozložení ulic.^{64a}

Pokud se týče rozložení ulic mezopotamských měst a jejich vztahu k branám, můžeme čerpat jen z malého množství archeologických pramenů. Byla vykopána malá část Adabu, ale výsledky jsou nespolehlivé. Studovat je možné malou část Uru s rezidenční čtvrtí a ulicemi. Ulice v Uru mají tendenci k standardizované šířce a přibližně pravouhlému křížení. Občas se ulice nepředvídatelně uhybají, ale ty mohly vzniknout z menších uliček, které se kdysi klikatily nevyužitými pozemky, pustými částmi nebo dokonce zahradami a polnostmi. Nesmíme zapomínat, že ve velkých městech starověkého Předního východu bylo mnoho takových pustých míst, vznikajících v důsledku změn hustoty obyvatelstva a dislokace rezidenčních částí v průběhu mnoha staletí jejich existence. Analogická tendence k pravidelnosti uliční sítě se také zřetelně projevuje ve velkých městech údolí Indu, v Mohendžo-daro a v Harappě. V těchto městech je šířka hlavních ulic diferencovanější. Není možné si neuvědomit, že užívání cihel ovlivnilo v Mezopotámii i v údolí Indu přirozený sklon k pravouhlým stavbám, pro něž užívání podobného stavebního materiálu, jako je bahno nebo stavební drť, vyžaduje vynaložení větší námahy při jejich formování do žádoucího tvaru.

Ale měla nová města asyrských králů skutečně pravidelný pravouhlý plán? Na neštěstí nebyly dosud dostatečně odkryty soukromé domy v Dúr-Šarru-kénu, v Kár-Tukultí-Ninurta nebo v Kalachu, takže naši otázku nelze zodpovědět. Máme však několik závažných náznaků, podle nichž je pravděpodobné, že ulice byly uspořádány v mřížkovém plánu. Přáním každého vojenského plánovače je ubytovat vojáky nebo pracovníky v pravidelně uspořádaných kasárnách nebo obydlích, což například dokazují dělnické čtvrti v Kahúnu (z doby Senusreta III.) a Amarně (z doby Amenhotepa IV.) v Egyptě nebo obydlí dělníků v citadele Harappy. Takové uspořádání je obvyklé v táborech, kde táborová disciplína – důležitá fáze předurbanizační sociální zkušenosti – vyžaduje, aby vůdce rozdělil místa v táboře nestranně, ale současně podle hodnoty a statusu. Vojenský i dvorský ceremoniál kladou na takovou pravidelnost důraz v bitevním uspořádání, v průvodu královských dvořanů a také v plánování nekropole, což známe z Egypta, kde hroby dvořanů leží v pravidelných, pravouhlých řadách. Asymetrie bran v opevnění, např. v Dúr-Šarru-kénu, kde na třech stranách čtverce stojí dvě brány a na čtvrté straně u citadely pouze jedna, nedokazuje, že ulice nebyly uspořádány pravidelně. Jak již bylo řečeno, ani v řeckých městech s Hippodámovou mřížkou nejsou ulice spojeny s branami.

V Urartu, v oblasti kolem jezera Van, se našel přesvědčivý důkaz o existenci mřížky v městě postaveném podle plánu.⁶³ Město sice zůstalo nedokončeno, ale má čtvercové mřížoví ulic, které jsou sedm metrů široké. Kamenné hradby jsou příliš nízké, a není tudíž možné nalézt stopy po branách. Všechny domy byly postaveny současně a v uniformní velikosti, ale zdi se zachovaly jen do výšky jedné řady a nenašly se žádné keramické střepy, takže stavba byla velmi brzy opuštěna. Toto město, které je pravděpodobně o něco starší než Dúr-Šarru-kén, přesvědčivě ukazuje způsob, jímž se v Mezopotámii stavěla města, i když není zdaleka jisté, že urartejští králové zde napodobili asyrský prototyp. Nelze rozhodnout, zda užívání mřížkového systému ulic, které má svůj původ v iónských městech Malé Asie ve čtvrtém století, bylo ovlivněno Urartu nebo jeho nástupci a imitátory. Je možné, že podobný mřížkový systém mohl vzniknout zcela nezávisle, jak dokazují italská města *terramare*.⁶⁴

V souvislosti s diskusí o systému ulic se musíme na chvíli vrátit k posvátné cestě (viz výše, str. 93) uvnitř městských hradeb. Zbytky takové procesní cesty byly odkryty v Babylonu, Aššuru a Chattuši a z literárních pramenů víme, že podobná cesta existovala v Uruku. V chetitském hlavním městě cesta spojovala chrám, palác a svatyni mimo město, ale v Mezopotámii fungovala jako cesta, po níž při Novoročních slavnostech kráčelo procesí od hlavní svatyně města k jeho speciální svatyni za hradbami. Posvátná cesta byla dokonale vydlážděna a v Babylonu byla nádherně vyzdobena až ke slavné Ištarině bráně, kterou procházela. Stojí za povšimnutí, že poloha této *via sacra* ukazuje překvapivý nedostatek ohledu na perspektivu, a to navzdory své okázalé monumentalitě. V Babylonu i Chattuši se otáčí v úhlu 90°, což je v protikladu k egyptským cestám, které jsou lemovány sfingami a připomínají bulváry, nebo k rovné posvátné cestě v Pekingu, která vede ze Zakázaného města k Oltáři nebes. Toto vyhýbání se perspektivnímu pohledu je jedním z rysů mezopotamské monumentální architektury a lze ho také nalézt v nepravidelnosti dveřních vchodů (umístěných *en chicane*) a chybějícím důrazu na koaxiální uspořádání. Zdá se, že to charakterizuje architekturu tohoto období a této oblasti, která je zcela odlišná od architektury Egypta. Zájem o perspektivu dlouhých ulic s koordinovaně a symetricky umístěnými domy a prostorami se v urbanismu Mezopotámie a starověkého Předního východu objevuje až pod vlivem principů řeckého a zvláště římského plánování měst.

Nakonec bychom se měli zmínit o nápisech asyrského krále Sinacheriba, které jsou dokladem o snaze některých králů vylepšit svá města. Sinacherib s velkou hrdostí vypráví, že vyrovnal ulice v Ninive a rozšířil náměstí u městské brány. Z Ninive se dokonce zachovaly dvě stély, které nás informují, že jednu z úzkých ulic města rozšířil na královskou cestu a že za stavbu nových domů na této cestě hrozí trest smrti naražením na kůl. Stély byly vztyčeny právě proto, aby vyznačovaly šířku nové cesty, která měřila 62 lokty.⁶⁵ Můžeme předpokládat, že nová královská cesta vedla od citadely k jedné z městských bran,

kteřá byla podle nápisu přestavěna pravděpodobně proto, aby se sladila šířkou a směrem s královskou cestou. Touto *via triumphalis* vstupoval král do svého paláce, když se vracel z každoročního (a vždy vítězného) tažení.

Několik slov by mělo být řečeno i o velikosti a vzhledu těchto měst. Doporučujeme uvádět spíše spolehlivé měření osídlené plochy, než se oddávat dohadům o počtu obyvatel. Největším městem byl nepochybně Babylon chaldejského období, který se rozkládal na ploše 2500 akrů. Následuje Ninive s plochou 1850 akrů a o něco menší Uruk s plochou 1110 akrů. Ostatní města byla mnohem menší. Chetitské hlavní město Chattuša zaujímal 450 akrů, Aššur měl pouhých 150 akrů. Královská města Dúr-Šarru-kén a Kalach měřila 600 a 800 akrů. V Themistokleově době zaujímaly Athény 550 akrů, a to patřily k největším a nejlidnatějším řeckým městům. Aristotelés (*Politika*, III, iii) opakuje výrok o podivuhodné velikosti Babylonu: „...v době dobytí Babylonu trvalo tři dny, než se část města o tom dozvěděla.“ To odráží tutéž skrytou kritiku velkých měst jako kniha Jonáš (3:3): „Ninive bylo veliké město před Bohem; muselo se jím procházet tři dny.“ Řecká a biblická nechuť k velkým městům má rozdílné kořeny. Řečtí političtí myslitelé si zcela správně uvědomovali, že jejich typ demokracie nemůže fungovat ve městech přesahujících jistou přesně určenou velikost. V celém Starém zákoně se projevuje skrytý nesouhlas s městským způsobem života, zejména způsobem života velkých aglomerací.

Neobvyklý rozsah větších hlavních měst, jako byl Babylon a Ninive, mohl být až sekundárním vývojem, způsobeným vzácným a netypickým růstem počtu jejich obyvatel. Proto představují v dějinách mezopotamského města specifickou fázi, o níž máme jen velmi málo pramenů.

Jen málo může být řečeno o vzhledu mezopotamského města, o jeho „siluetě“. Zachovalo se jen izolované zobrazení jednotlivých a identifikovatelných měst. Většina obrazů měst na asyrských reliéfech je beznadějně schematická a má jen malou cenu. Ale tato zobrazení rozlišují opevněné město a níže položené domy na předměstích. Zobrazují také monumetální brány a hradby s věžemi a cimbuřím i dvojitým příkopem, vojenské využití polohy, vodní toky a podobně. Jen výjimečně nacházíme detailní a neobyčejně cenné zobrazení konkrétního města jako na reliéfu, kde je vytesáno dobyté urartejské město Musasir se svým zvláštním sloupovým chrámem a svými budovami o několika podlažích.⁶⁶ Na poškozené desce je zobrazen Babylon v zajímavé perspektivě, což by nám mohlo poskytnout cenné informace, kdyby se neztratila horní část.⁶⁷

Jen málo mezopotamských měst se vyznačovalo specifickými topografickými rysy. Výjimkou je Aššur na svém útesu, k němuž vedl přístup po monumentálním schodišti (*mušlálu*), Borsippa, rozložená po obou březích jezera, a Babylon, jedinečný svou rozlohou, svými mosty přes Eufrat a výškou své slavné věže.

Města v rovině a nová města měla budovy s plochými střechami, bez oken a s jedním nebo dvěma podlažími, charakteristickou chrámovou věž s vrcholkem z modře glazovaných cihel, nekonečné cihlové hradby s cimbuřím a věžemi. Zásadně se odlišovala od měst-citadel v podhůří a v horských oblastech, která se rozkládala na vrcholku kopců a byla obehána složitým opevňovacím systémem s vysokými věžemi.

Uvnitř opevnění se nacházelo bludiště ulic, uliček a jednosměrných cest, které naplňoval „lidský šum“, pouliční prodavači, domácí zvířata, mrzáci a prostitutky,⁶⁸ ale zcela chyběli žebráci.⁶⁹ Hluk a chvat města ve dne, věčné příchoďy a odchody, básníci výřečně srovnávali s klidem noci, kdy město spalo pod hvězdnou oblohou a za zamčenými branami.⁷⁰ Městem procházela jen noční stráž. Ale nevíme, zda prázdnými ulicemi zněla její píseň jako v Jeruzalémě, kde odpovídala volání nespavců: „Strážce, kolik zbývá z noci?“ (Izajáš 21:11).